

Лариса Березівська

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РЕФОРМУВАННЯ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (1919–1991)

З проголошенням незалежності України, зміною суспільної парадигми кардинально оновлюється парадигма історико-педагогічної науки. Нині вона розвивається на нових теоретико-методологічних засадах, зокрема ґрунтується на взаємодоповнюючих підходах (історіографічний, системний, хронологічний, цивілізаційний, формаційний, синергетичний тощо) та загальнонаукових гносеологічних принципах історизму, об'єктивності, активності, поєднання логічного та історичного. Оскільки, в радянську добу періодизація історико-педагогічного знання в цілому базувалася на історії комуністичної партії, була єдиною і обов'язковою, нині актуалізується її змістове оновлення. Саме тому історики педагогіки, вивчаючи розвиток школи, освіти, педагогічної науки, розробляють періодизації цих процесів у досліджуваних ними хронологічних межах. Як зазначає академік О. В. Сухомлинська, «однією з найголовніших наукових проблем, особливо гуманітарної сфери, є проблема *періодизації* будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів», і «від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладаємо в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, відбувається розгортання певного науково-дослідницького поля» [5, с. 47].

Безперечно, основою історико-педагогічних досліджень є періодизація, а саме поділ на періоди, етапи, підетапи тих чи інших освітніх процесів, зокрема реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби (1919–1991). На нашу думку, окреслений період потребує всебічного вивчення, виражених оцінок, що аргументується насамперед його неоднозначністю, симбіозом позитивних і потужних здобутків та суперечливих і невірних помилок. Так, у ході різних за масштабами радянських реформ було створено державну шкільну систему освіти, що досягла вагомих результатів, а саме: забезпечення рівного доступу до здобуття освіти; зростання мережі загальноосвітніх шкіл; збільшення обов'язкової тривалості загальної освіти (від 7-річної до 8-річної, до 10–11-річної середньої школи; від 3-річної до 4-річної початкової школи); створення системи підготовки учнів до життя, професійної діяльності; фундаментальність освіти; реалізація обґрунтованої системи вихо-

вання. Водночас, радянська шкільна система освіти мала й негативні риси: державний монополізм в управлінні школою, її авторитарний політичний характер; перенасичення змісту освіти й виховання комуністичною ідеологією; вилучення національної складової з освіти і здійснення її системної русифікації; однотипність навчальних закладів, планів, форм і методів педагогічного процесу тощо.

Історіографічний пошук показав, що проблему періодизації історико-педагогічних процесів вивчають українські вчені (Л. П. Вовк, Н. М. Гупан, Н. П. Дічек, І. В. Зайченко, Н. С. Побірченко, О. І. Пометун, А. А. Сбруєва, О. В. Сухомлинська та ін.) і російські (М. В. Богуславський, Е. Д. Днепров, Р. В. Шакиров та ін.). Однак, нині в історико-педагогічній науці немає системної періодизації реформування шкільної освіти в Україні за радянської доби від установа радянської влади на її теренах до розпаду СРСР та проголошення незалежності України. Метою нашої статті є обґрунтування з урахуванням суспільно-політичних, економічних і педагогічних детермінант періодизації реформування шкільної освіти в Україні у радянський період (1919–1991).

Для розробки періодизації реформування шкільної освіти в Україні у визначений період, коротко спинимося на розроблених іншими ученими періодизаціях різних педагогічних процесів.

Так, академік О. В. Сухомлинська на основі нові культурно-антропологічного та цивілізаційного підходів обґрунтувала періодизацію національної педагогічної думки в Україні з IX ст. і до тепер: I період (IX–XVI ст.) – педагогічна думка Княжої доби; II (1569 – середина XVII ст.) – педагогіка в контексті слов'янського Відродження; III (друга половина XVII–XVIII ст.) – педагогічна думка і школа Козацької доби; IV (XIX ст. – 1905) – становлення модерної педагогічної думки; V (1905–1920) – педагогічна думка і школа в період визвольних змагань українського народу; VI (1920–1991) – українська педагогічна думка за радянських часів (етапи: I (1920–1933) – етап експериментування й новаторства); II (1933–1958) – українська педагогіка як складова «російської радянської культури»; III (1958–1985) – українськ

педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; IV (1985–1991) – становлення сучасного етапу розвитку української думки в рамках радянського дискурсу; VII (1991) – розвиток педагогіки і школи в Українській державі [5, с. 65–66].

Український учений Н. М. Гупан розробив періодизацію історико-педагогічної науки, враховуючи зміни не лише в суспільному житті України у ХХ ст., «а й у проблематиці, змісті, методології, підходах до вивчення педагогічних явищ на тому чи іншому етапі розвитку історико-педагогічної науки» [3, с. 22], а саме: I період (друга половина ХІХ ст. – 1916 р.) – становлення загальноосвітніх основ вітчизняної історико-педагогічної науки; II (1917 – 20-ті роки ХХ ст.) – формування нових тенденцій у вітчизняній історії педагогіки; III (30-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.) – розвиток вітчизняної історико-педагогічної науки на засадах марксистської методології; IV (друга половина 80-х–90-ті роки ХХ ст.) – переосмислення історико-педагогічного процесу з нових методологічних позицій і створення національної науки.

Українська вчена О. І. Пометун обґрунтувала періодизацію розвитку шкільної історичної освіти, в основу якої поклала зміни в суспільному житті України у ХХ ст., а також істотні зрушення в змісті й організації навчання історії (1-й період (1900–1920) – становлення шкільної історичної освіти в умовах відродження української державності та національної школи; 2-й (1920–1934) – викладання історії в умовах українізації суспільства, школи і переходу до комплексних програм навчання; 3-й (1935 – середина 50-х років) – становлення системи історичної освіти, уніфікація змісту й технології навчання; 4-й (середина 50-х – 60-ті роки) – розвиток історико-методичної теорії і практики викладання історії в Україні у зв'язку з частковою демократизацією і десталінізацією суспільного життя; 5-й (70–80-ті роки) – наростання кризових явищ у шкільній історичній освіті) [4, с. 7–8].

Для нашого дослідження, з метою порівняння, доцільною є також періодизація розвитку системи державного управління освітньою сферою в Україні, яку, спираючись на підходи С. В. Майбороди, пропонує Д. І. Дзвінчук. Розробляючи періодизацію, учений враховував соціально-економічні умови, рівень розвитку теорії і практики державного управління, суб'єктів реалізації мети і завдань розвитку системи державних керівних органів освіти в Україні: I (1917–1919) – це період становлення основ українського демократичного правового державного управління освітою на принципах гуманізації, демократизації, колегіальності й єдиноначальності, інтеграції та диференціації, поєднання централі-

зації та децентралізації управління; II (1920–1930) – період пошуків нової оптимальної системи, моделі радянської системи управління освітою на засадах посилення загальнодержавного курсу на побудову нового суспільства, монопартійності, централізації управління, збільшення адміністративного апарату, бюрократизації його діяльності; III (1931–1959) – період утвердження командно-адміністративної системи управління освітою як організаційної основи тоталітарного режиму, посилення бюрократичного централізму і втрата децентралізації. На жаль, на цьому періодизація завершується. Однак дослідник наголошує, що подальше реформування в СРСР до його розпаду, в т.ч. в УРСР, ґрунтується на засадах останнього періоду (окрім часів перебудови) [2, с. 35].

Російський учений Р. В. Шакіров проаналізував зміст, цілі, принципи та умови реалізації, форми й методи реформ на матеріалах історії середньої освіти в Росії і Республіці Татарстан з «ігнат'євської реформи» до реформування російської школи у 1990–1995 рр. Він визначив етапи реформування загальної середньої освіти в Росії, яка побудована відповідно до історичного розвитку російського суспільства, й меншою мірою враховує конкретні зміни в освіті, тому є надто узагальненою. Для нас у порівняльному аспекті важливими є висновки вченого про реформи освіти того історичного періоду, коли українські землі входили до СРСР, оскільки в єдиному державному просторі здійснювалася єдина освітня політика. Він характеризує реформу школи 1958 р. – як незавершену, а реформу 1984 р. – як недійову через «неможливість справжнього реформування школи без докорінних соціально-політичних змін у суспільстві» та ін. [6].

Вивчення наведених періодизацій дало нам змогу використати підходи до їх створення в розробці періодизації досліджуваного нами процесу.

Ретроспективний і системно-концептуальний аналіз реформування шкільної освіти України у 1919–1991 рр. з урахуванням суспільно-політичних (зміна або забезпечення функціонування суспільної системи, політичних режимів на засадах провідних ідеологій), соціально-економічних (зміна економічної політики, виникнення соціальних і національних конфліктів) і педагогічних детермінант (зміна освітньої парадигми, втіленої у відповідних законодавчо-нормативних документах, стан шкільної освіти, розвиток громадсько-педагогічної думки, педагогічної науки) дав змогу розробити його умовну періодизацію (періоди, етапи, підетапи) й на основі запропонованих нами критеріїв (суспільно значущий вимір реформ, персоніфікована їх ха-

рактеристика, масштабність і перспективність, змістова характеристика реформ, процесуальні зміни, усталені назви за іменами керівників реформ) визначити характерні особливості реформування.

I період (1919–1930) – радянська реформа школи в УСРР, що мала такі складові: реформа шкільної освіти на основі концепції Наркомосу РСФРР (1919–1920); реформування шкільної освіти згідно із схемою Г. Ф. Гринька (1920–1924); реформування школи 1924–1927 рр. як етап експериментування й пошуку; реалізація національної радянської системи шкільної освіти в УСРР у контексті посилення уніфікаційних процесів (1927–1930). Здійснену Наркомосом УСРР реформу оцінюємо як динамічну, структурну, глибоку, відносно демократичну, націонал-комуністичну, політично-ідеологізовану, тому й суперечливу.

Початковий етап радянського реформування шкільної освіти (1919–1920) ми не поділяємо на підетапи. Лише зазначимо, що Наркомос УСРР припинив реалізацію реформи в контексті російської освітньої парадигми на засадах дидактичного формалізму, зважаючи на реалії вже створеної українськими урядами в період Української національно-демократичної революції (1917–1920) і діючої національної системи освіти (українські школи, навчальні програми і підручники; національний компонент у змісті освіти, побудованому на основі поєднання формальної і матеріальної концепції тощо); на соціально-економічний розвиток УСРР.

Реформування шкільної освіти в УСРР 1920–1924 рр. доцільно поділити на чотири підетапи, визначивши особливості кожного з них: 1920–1922 рр. – реорганізація попередньої (національної) системи шкільної освіти, оформлення Наркомосу УСРР у відносно незалежний керівний орган освіти, концептуальне забезпечення нової системи шкільної освіти законодавчими документами; 1922–1923 рр. – реалізація реформи й поширення системи соціального виховання на всю територію УСРР і посилення впливу КП (б) У та Наркомосу РСФРР з утворенням СРСР на освітню політику Наркомосу УСРР; 1923–1924 рр. – стабілізація масової школи, встановлення та закріплення української радянської системи освіти. Як організаційний період 1920–1924 рр. став фундаментом для наступного етапу шкільної реформи 1924–1927 рр.

Реформування 1924–1927 рр., що характеризується пошуками та експериментуванням, можна представити двома підетапами: 1924–1925 рр. – розробка підходів до змісту шкільної освіти на засадах комплексності (побудова навчального матеріалу за темами і напрямками, а не за предметами для зв'язку навчання з

навколишнім середовищем за допомогою активних методів навчання), обґрунтування нових методів навчання (Дальтон-план, метод проектів), форми оцінювання знань учнів – методу тестів з метою індивідуалізації навчання та розвитку самостійності учнів, удосконалення системи управління освітньою сферою; 1925–1927 рр. – розробка та запровадження нових навчальних комплексних планів і програм, підручників тощо.

Реформування 1927–1930 рр. можна поділити на два підетапи, визначивши найвагоміші тенденції кожного з них: I (1927) – реорганізація Наркомосу, встановлення контролю КП (б) У за розвитком української освіти й початок кінця її самостійного функціонування; II (1928–1930) – створення єдиної програмової комісії при Державному науково-методичному комітеті, розробка єдиного навчального плану та навчальних програм для всіх ступенів шкільної освіти на основі комплексного підходу; боротьба Наркомосу УСРР (дискусії в пресі, обговорення на партійних нарадах, нарадах союзних наркомів) проти уніфікації української концепції шкільної освіти в загальнорадянську.

Наголосимо, що в 1927–1930 рр. реформа шкільної освіти в УСРР поступово переросла в контрреформу 30-х років, яка спрямовувалася на знищення відмінної від загальносоюзної, концептуально обґрунтованої, законодавчо обумовленої і практично реалізованої, національно орієнтованої радянської системи освіти.

II період (1930–1991) – реформування радянської загальноосвітньої школи в УРСР в умовах авторитарного суспільства, який ділимо на чотири етапи: контрреформа шкільної освіти як її уніфікація в загальнорадянську 30–початку 50-х років; реформа щодо зміцнення зв'язку школи з життям 1956–1964 рр. як складова десталінізації суспільного життя; часткові зміни й наростання стагнаційних явищ у шкільній освіті 1964–1984 рр.; зародження демократичних змін на тлі реформи загальноосвітньої і професійної школи та визрівання національної реформи освіти (1984–1991).

Контрреформування шкільної освіти в Україні у 30–50-х роках охоплює два підетапи, що характеризуються такими особливостями: 1930 – 1946 рр. – прихована реформа, або реорганізація української шкільної освіти в ході радянських урядових постанов, боротьби з українізацією, масових репресій проти освітян; 1946 – поч. 50-х років ХХ ст. – реалізація або поглиблення радянської системи шкільної освіти в умовах регламентації освітнього простору.

Пропонуємо виділити два підетапи в загальному процесі реформування школи 1956–1964 рр.: I (1956–1959) – розробка і прийняття за-

конодавства, II (1959–1964) – реалізація реформи, що підпорядковувалася партійно-державному керівництву, як і в попередні роки, за такою схемою: на з'їздах КПРС, КП України підбивалися підсумки виконання тих чи інших завдань у галузі освіти й визначалися нові в контексті партійних документів, що узгоджувалися з Відділом шкільної освіти ЦК КПУ, Радою Міністрів УРСР. Водночас, із послабленням командно-адміністративної системи, пошуку нових методів управління народним господарством відкрився простір для творчого пошуку шляхів підвищення ефективності навчальної і виховної роботи, нових методів і форм навчання.

Поділимо етап директивних змін шкільної освіти в 1964–1984 рр. на два підетапи, визначивши характерні тенденції кожного з них: I (1964–1970) – державне реформування змісту шкільної освіти в руслі стимулювання педагогічних та психологічних досліджень; II (1970–1984) – «топтання на місці», консервування діючої шкільної системи, посилення ідеологічного компонента в навчально-виховному процесі; відставання від педагогічної науки та непомічання педагогічного новаторства, наростання стагнаційних явищ. У цей час на теренах України діяла єдина державна система шкільної освіти (3-річна початкова школа, 8-річна школа, 10-річна загальноосвітня трудова політехнічна середня школа, санаторно-лісні, шкільні інтернати).

1984–1991 рр. – це етап зародження демократичних змін на тлі загальноосвітньої та професійної школи. Пропонуємо поділити його на два підетапи, визначивши найголовніші тенденції: I (1984–1988) – проголошення і реалізація радянської директивної реформи в контексті зародження демократичних змін, розвитку педагогіки співробітництва; II (1988–1991) – переростання реформи в «дійову перебудову освіти» на засадах деідеологізації, деуніфікації, національного спрямування.

Загалом, про це ми вже неодноразово писали в наших публікаціях, реорганізацію шкільної освіти Наркомосом УРСР, Міністерством освіти УРСР у 30-х – на початку 50-х років типологізуємо як контрреформу (антиреформу), або приховану підготовлену структурну антидемократичну реформу, оскільки радянський уряд без офіційного проголошення реформи знищив здобутки попередніх реформ, зокрема українську систему освіти, уніфікувавши її в радянську. Усі подальші реформи (глибока і комплексна, частково реалізована «хрущовська» з демократичним відтінком, реалізовані часткові зміни 1964–1984 рр., у т.ч. модернізаційна реформа 60–70-х років, декларативна і нереалізована «черненківсько-андроповська» 1984 р.)

розглядаємо як внутрішньосистемне реформування радянської шкільної освіти, що забезпечувало її функціонування до 1985–1991 рр. – визрівання демократичної, національної реформи школи в Україні [1].

Підкреслимо, що в розробленій періодизації реформування шкільної освіти в Україні у визначених хронологічних і територіальних межах ураховано не лише суспільно-політичні та економічні чинники, а й передусім офіційно проголошені на урядовому рівні зміни у шкільній освіті, котрі, як правило, закріплювалися у відповідних документах (постановах, законах тощо).

У ході визначення хронологічних меж реформування школи з'ясовано, що вони є досить відносними і схематичними, оскільки виміряти, а точніше визначити початок зародження й особливо перебігу та завершення тих або інших реформ, дуже складно через їх багатомірність, хвилеподібність, стихійність, залежність від об'єктивних (соціально-економічних, політичних реформ (контрреформ), стану шкільної освіти як результату попередніх освітніх реформ, зміни суспільного ладу й відповідно парадигм освіти, боротьби між старою і новою філософією освіти та ін.) і суб'єктивних (прихід до влади сильного лідера, реакція громадськості на відповідність розвитку школи суспільним потребам на різних етапах реформування та ін.) чинників. Хронологічні межі періодів (етапів і підетапів) реформування шкільної освіти в радянський період є приблизними, оскільки початок реформи не завжди збігався з офіційно проголошеним, а кінець її, як правило, не фіксувався. Складалося так, що здебільшого незавершені реформи змінювалися новими реформами або ж контрреформами.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що розроблена періодизація реформування шкільної освіти в Україні у радянський період (1919–1991) [1], поглиблюючи і доповнюючи історико-педагогічне знання, може бути корисною для оновлення змісту навчального курсу історії педагогіки, для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, історії України, історії державного управління і, звичайно, історії реформування освіти в незалежній Україні (з 1991 р. й дотепер), про що йтиметься в наступних публікаціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : монографія / Л. Д. Березівська – К. : Богданова А.М., 2008. – 406 с.
2. Дзвінчук Д. І. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавство /

- Д. І. Дзвінчук. – К. : ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 240 с.
3. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К. : А.П.Н., 2002. – 224 с.
  4. Пометун Е. И. Школьное историческое образование в Украине: пути развития и проблемы / Е. И. Пометун. – Луганск : Изд. Восточнoукраинского гос. ун-та, 1995. – 200 с.
  5. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. – К. : А.П.Н., 2003. – 68 с.
  6. Шакиров Р. В. Системно-концептуальний аналіз реформ общего и среднего образования в России в XX веке : дис. ...доктора пед. наук : 13.00.01 / Шакиров Роберт Вафич. – Казань, 1997. – 282 с.